

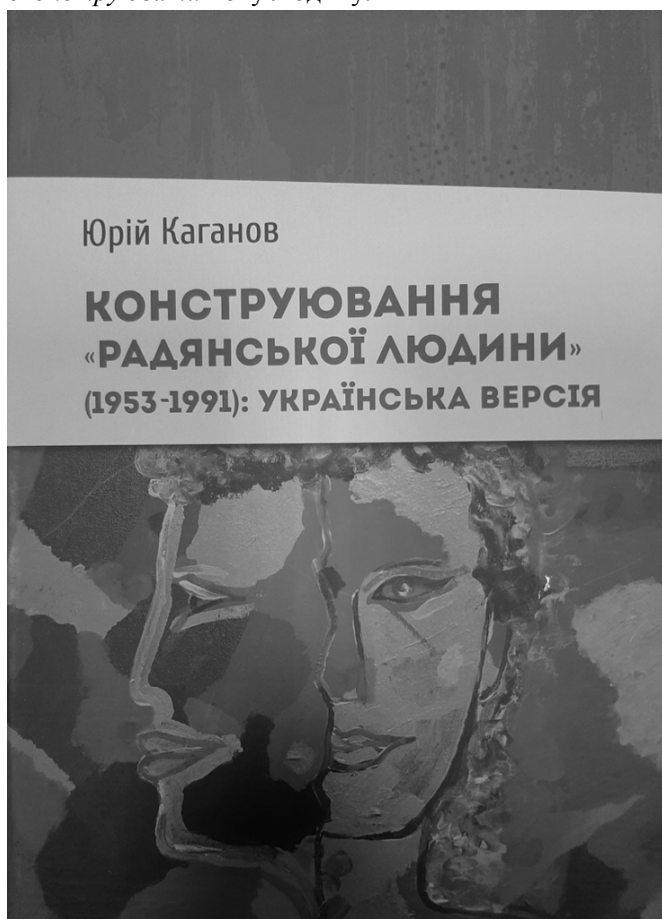
РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГУКИ

Бабенко Людмила,

доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри історії України
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка

ДО ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У РАДЯНСЬКУ ДОБУ: ПОГЛЯД СУЧАСНОГО ІСТОРИКА

Сімдесятирічна історія радянської доби в Україні з огляду на хронологічний вимір не становить абсолютної домінанти. Однак практика більшовицької влади у сфері соціокультурної, освітньої, інформаційної політики, починаючи з перших років її становлення, залишила велику кількість ідеологічних, політичних, морально-психологічних, поведінкових та інших маркерів, які й по сьогодні є рефлексогенними чинниками нестабільності українського суспільства. Комуністична влада планувала не лише створити матеріальні підвалини нової системи, позбавитися відвертих її противників, але й виховати або, за вдалим термінологічним винаходом Ю. О. Каганова, *сконструювати* нову людину.

Радянське керівництво намагалося досягти монолітності, однозначності у суспільній свідомості і подолати її амбівалентність. Образно і влучно про це висловився у своєму дослідженні німецький історик Йорг Баберовскі, зазначивши, що держава була для більшовиків «... садівником, що перетворює дикі ландшафти на симетрично розплановані парки. Парк соціалізму мав складатися з модерних європейців, нових людей, звільнених від відсталого духовного та культурного спадку, котрі б святкували більшовицькі свята, носили більшовицький одяг і говорили більшовицькою мовою. Адже в земному раю могла бути лише одна людина з однією мовою. Більшовики прагнули перетворити «відсталу» багатонаціональну імперію в культурно однорідну зону»²⁶.

Монографія Юрія Олеговича Каганова «Конструювання «радянської людини» (1953–1991 рр.) : українська версія». Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.. іл., котра побачила світ у 2019 році, якраз і присвячена з'ясуванню чинників, які відіграли роль інструментарію формування світоглядних засад суспільства радянської України. Автор аналізує їх у контексті достатньо складного для неупередженого аналізу періоду новітньої історії 1953–

1991 рр. Він був наповнений суперечливими тенденціями постсталінської відлиги, послабленням «залізної завіси», політичними коливаннями і змовами, наступом неосталінізму, агонією радянської моделі соціалізму. Такий спектр вимагав від автора не лише пошуку проблеми, що вирізнялася б науковою новизною, але й нових підходів у обґрунтуванні останньої. Так читач легко зрозуміє, що

²⁶Йорг Баберовскі. Червоний терор. Історія сталінізму / Пер. з німецької. К. : К.І.С., 2007, с.11.

дослідник концептуально відмовився від розгляду досліджуваного періоду лише як складника лінійної парадигми сталінської доби. Автор вважає невмотивованою усталену в історіографії тенденцію до відмови «в історичній суб'єктності» періоду після 1953 року, пропонуючи йому роль «епілогу до добре розробленої історії сталінізму» (с. 11). При цьому зауважимо, що все ж в окремих структурних підрозділах монографії події періоду другої половини 1980-х рр. відображені дещо схематично. Висловимо сподівання, що цей період стане наступною самотійною темою дослідження Ю. О. Каганова у контексті порушеної проблеми.

Ознайомлення з монографією показує зосередженість її автора на цілеспрямованому і всеохопному характері соціалізації людини за радянської доби як невід'ємної складової частини боротьби за соціалізм і комунізм, що притаманно тоталітарним і авторитарним режимам. Тож видається цілком логічним трактування цього повсякденного впливу на людину упродовж її життя як процесу «конструювання».

У чому полягав феномен «радянської людини»? Які наукові методологічні інструменти застосувати, аби знайти відповіді на питання про причини живучості проявів синдрому радянського минулого на рівнях суспільної й побутової комеморації, спроб виправдання тоталітарних ідеологічних практик тощо? Які засоби впливу застосувала радянська держава для створення нової спільноти радянських людей? Осмислення цих та інших гострих проблем сучасного недостатньо політично сконсолідованого українського суспільства неодмінно приведе до заглиблення у вказані питання, потребуватиме від дослідника не лише емпіричного наповнення подієвого полотна, а й теоретичного осягнення багатьох аспектів цієї широкої теми. Автор вводить в науковий обіг поняття «українська версія», акцентуючи увагу на локалізації процесу та специфіці й особливостях експерименту з конструювання «радянської людини» на тлі загальносоюзного контексту в другій половині ХХ століття саме в Україні. У такій постановці предмет дослідження у рецензованій монографії видається новим і актуальним. Власне й сам дослідник виражено та аргументовано обґрунтував наукову і суспільну актуальність теми монографічного дослідження.

Рецензована книга є науковим виданням, тож Ю. О. Каганов відобразив у вступі складники наукової атрибуції дослідження. Мета дослідження корелюється з поставленими автором завданнями, які віддзеркалюють його зміст. Чітко сформульовані завдання підсилюють розуміння дослідницьких пріоритетів. Не викликає сумнівів наукова новизна дисертаційної роботи. Юрій Олегович чітко структурував положення новизни свого дослідження, серед яких однозначно домінують результати, здобуті вперше. Особливо виділимо авторську концептуалізацію феномену «радянської людини» у контексті аналізу поліваріантних історіографічних дискурсів. Це положення слід вважати одним з найбільш важливих теоретичних положень, що знайшло свою верифікацію в тексті дослідження.

Автор у вступі застерігає, що чинники конструювання «радянської людини» широкі й різнопланові, до того ж відсутній універсальний комплекс інструментів соціалізації. Тому фокус його дослідницької уваги зосередився на трьох блоках факторів – освіті, засобах масової інформації й соціокультурних факторах. Вони логічно вмонтовані в положення новизни, за допомогою фактологічного матеріалу лаконічно і емко розшифровано систему державних заходів з обробки й фільтрування суспільної свідомості. Отже автор успішно впорався з науково-теоретичною атрибуцією теми дослідження, задекларувавши його концепцію.

Джерельна база дисертації Ю. О. Каганова є не лише репрезентативною, але й різноманітною та оригінальною за видами і групами документів. Окрім неопублікованих документів центральних і обласних державних архівів України, дисертант використав матеріали Музею-архіву та документаційного центру українського самвидаву «Смолоскип», приватних архівів, які стосуються діячів дисидентського руху як альтернативи середньостатистичних представників «радянських людей». Автором пророблена масштабна робота по накопиченню усної історичної джерел: ідентифікації персоналій для проведення інтерв'ю, встановлення особистих контактів, відсепакування інформації, її систематизація тощо. Вражає не тільки перелік прізвищ кореспондентів дослідника, але й дотримання морально-етичних принципів автором у процесі підготовчої роботи з ними. Адже мова йшла про фігурантів слідчо-кримінальних справ КДБ, які значною мірою наповнені процесуальними документами, що потребують додаткового встановлення правдивості оперативної інформації чи свідчень, випадків їх прямого фальшування. Такий підхід є свідченням науково-методологічної і особистісної зрілості Ю. О. Каганова.

Структура книги не переобтяжена структурними підрозділами, і, водночас, повністю охоплює задекларований дослідницький фокус предмета дослідження. У першому розділі «Радянська людина»: історіографічні дискурси та теоретична концептуалізація» автор глибоко препарує історіографічні погляди, теорії й концепції та групує їх у часовому і просторово-локаційному вимірах: радянський, дисидентський, західний, центральноєвропейський, російський, український академічний і науковий дискурси. Це дало змогу передусім зробити порівняльний аналіз поглядів

учених на ключові засади формування радянської людини як продукту інструменталізації ідеологічного виховання в радянському суспільстві. Разом з тим, аналізуючи російський дискурс проблеми, автор недооцінює інтенсивність дрейфування його сучасних репрезентантів у бік ідеалізації радянської системи цінностей та її інтенсивну експлуатацію в освітньому середовищі Російської Федерації. Аналіз українського історіографічного дискурсу показав, що предмет дослідження дійсно на часі, тому монографія Ю. О. Каганова заповнить певні лакуни вітчизняного дослідницького простору.

Рівень володіння сучасною дослідницькою методологією Ю. О. Каганов продемонстрував у підрозділі 1.2. «Теоретичні підходи до вивчення «радянської людини». Він обґрунтував вибір теоретико-методологічної бази дослідження, зупинившись на теоріях тоталітаризму, індустріального суспільства, масової культури та авторитарної особистості. Покликаючись на класичні оцінки й висновки таких вчених як К. Поппер, К. Фрідріх, З. Бжезінський, Х. Арендт та ін., автору вдалося простежити універсальність схем впливу на людину і суспільство, наприклад, тоталітарних режимів. Ю. О. Каганов робить важливий висновок про те, що, попри завершення періоду пізнього сталінізму в 1953 р. зі смертю диктатора, політичний режим СРСР успадкував «усю інституційну інфраструктуру для відтворення «радянських людей» (с. 56). Не втратили свого значення й більшість сталінських ідеологем у цьому процесі.

Другий розділ монографії «Освіта і виховання як механізми конструювання «радянської людини в Україні» присвячений аналізу освітнього середовища одночасно як інструментові і рушієві конструювання «радянських громадян». Зміст розділу побудований на основі архівних документів, які конкретизують не лише видимий бік системи ідеологічної обробки молоді, але й показують освітнє «закулісся». Зокрема, мова йде про постійне стеження співробітників КДБ за настроями, поведінкою, висловлюваннями учнівської і студентської молоді. Автор ретельно дослідив оперативні технології КДБ, які не хетували провокаціями й арештами, але, відповідно до директивних документів, зростала й роль профілактичної роботи.

Позитивним моментом змісту розділу є показ неоднорідності настроїв у молодіжному середовищі та їх класифікація, виявлення причин радикалізації настроїв, зокрема, введення радянських військ у Чехословаччину. Отже, державний ідеологічний апарат у процесі формування радянської людини потрапляв у зону турбулентності рефлексій молоді на гострі політичні події.

Незважаючи на наявність в українській історіографії численних публікацій про роль засобів масової інформації у різних сферах державної політики, Ю. О. Каганов у третьому розділі рецензованої монографії «Засоби масової інформації в ідеологічній матриці формування суспільної свідомості» звертає увагу на ЗМІ не як на засіб комунікації, а як на інструмент «в ідеологічній матриці формування суспільної свідомості». Висунуте дослідником положення знайшло обґрунтування фактологічним і статистичним матеріалом. Зокрема, констатувавши наявність розгалуженої мережі видань загальносоюзного, республіканського, місцевого рівнів, а також багатотиражок на підприємствах, автор робить ряд узагальнень. Так він доходить висновків, що структура передплачуваних газет і журналів була на користь союзних видань, тоді як українські газети «Комуніст України», «Трибуна лектора» нав'язувалися додатково до популярних журналів або книжкових серій. З посиленням русифікації у 1970-х рр. частка україномовних видань скоротилася в Україні з 46 до 19 %. Якщо пригадати загальну ситуацію в республіці на початку 1970-х рр. з усуненням П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ, призначенням В. Федорчука на посаду Голови КДБ республіки для посилення боротьби з дисидентським рухом, «генеральний погром» української інтелігенції, логічним з точки зору радянського центру виглядає жорсткий цензурний контроль за змістом публікацій. Цікавими й пізнавальними є екскурси у зміст газетних публікацій, зокрема, скарг читачів здебільшого про незадовільні соціально-побутові умови. Однак, як нам видається, у підрозділі 3.1 дослідник дещо захопився аналізом преси «заради преси». Не забуваючи, що предметом дослідження автора є чинники конструювання «радянської людини», все ж остання поступається за питомою вагою як об'єкт, який має «сконструюватися» в результаті масованої газетної інформації.

Дещо несподіваним на тлі аналізу поставлених питань виглядає оцінка українського радіо у підрозділі 3.2. Ю. О. Каганов пише про «парадоксальність ролі», загалом позитивної, яку воно відіграло «у збереженні національної ідентичності в умовах жорсткої ідеологізації та контролю», маючи в інформаційній сітці досить високу питому вагу україномовних передач. Утім далі автор у властивій йому переконливо аргументованій манері спростовує свої сумніви у передчасності такого висновку. Зокрема наведено достатньо прикладів з партійних документів гострокритичного змісту на адресу редакцій українського радіо за зміщення акцентів з питань комуністичного виховання на культурологічні аспекти.

Слушним також є з'ясування питання про боротьбу з так званими «ворожими» радіостанціями – носіями чужої ідеології та радіоаматорами у підрозділі 3.3. Дослідник, проаналізувавши архівні

документи органів держбезпеки, докладно зупинився на формах протидії так званім «радіохуліганам», в тому числі й провокативних, наприклад, організації співробітниками КДБ листів обурених громадян у партійні та радянські органи з вимогою призупинити незаконні дії «радіохуліганів». Автору вдалося відтворити колорит існування цієї мікроспільноти у системі радянської ідеології та пояснити причини її популярності. Погоджуємося, що офіційні пропагандистські радіопередачі були нещирими, «казенними», а отже лише за формальними ознаками досягали мети у конструюванні «радянських людей».

Дослідник не оминає в монографії й такого важливого складника ідеологічно-виховного комплексу як телебачення. Формулюючи назву підрозділу 3.4, автор використовує нетрадиційні метафори, зокрема такий конструкт як «останкінський шприц». Очевидно це поняття не потребує додаткового тлумачення у контексті змісту попередніх розділів. Дослідник демонструє динаміку посилення підпорядкованості та заангажованості республіканського телебачення, зменшення питомої ваги незаполітизованої інформації.

Четвертий розділ дисертації «Соціокультурний процес та індоктринація радянської ідентичності» присвячений не менш значущим проблемам – трактуванню ролі мовних практик та образів художнього кінематографу в арсеналі ідеології. У підрозділі 4.1 «Радянські мовні практики: політико-ідеологічні особливості» Ю. О. Каганов не лише висловлює своє бачення причин зростання наукового інтересу до теми мовних практик на службі компартійної влади, але й пропонує вважати «феномен радянського лексикону» міждисциплінарним явищем, оскільки він тісно пов'язаний з політико-ідеологічними та історичними процесами, які розгорталися в СРСР в різні періоди його існування (с. 245). Положення цього підрозділу є новими та оригінальними. Узагальнено не лише теоретичні висновки вчених-істориків, але й лінгвістів, що дозволило автору ввести в обіг теми дослідження об'єктивно зумовлені дефініції: «новояз» («новомова») та його синоніми, «советізм». Окремо автор акцентує увагу на типовості «езопівської мови» у досліджуваній період. Саме вона, на наш погляд, давала можливість висловити людині гаму почуттів і ставлення до явищ радянської дійсності, які не можна було оприлюднити безпосередньо.

Заслугує на схвалення звернення автора у підрозділі 4.2 до феномена політичного анекдота 1950–1980-х рр. Погоджуємося з автором, що «радянська сміхова культура... є продовженням радянської ідеології, її необхідним придатком» (с. 254–255). Чітко і вмотивовано Ю. О. Каганов стверджує, що в підрозділі 4.3 ним досліджено як ідеологічну місію кінотеатрів, так і формування національної ідентичності засобами радянського кіно. Цей парадокс був спричинений появою особливого жанру українського кіномистецтва – поетичного кіно. Підрозділ 4.4. занурює в атмосферу як офіційної музики, що, за задумом влади, була «пропагандистською і мобілізуючою», так і радянського музичного андеграунда. Також сюжети цього структурного підрозділу яскраво передають атмосферу посвячення, реальні пісенно-музичні смаки радянських людей. Автор водночас застерігає від ототожнення, наприклад, бардів з представниками опозиційного руху.

У підрозділі 4.5 автор сформулював назву у формі запитання, чим же була насправді святково-обрядова культура – радянським експериментом чи українською традицією? Дослідник на численних прикладах доводить, що це була суцільна еклектика, яка здебільшого не пробуджувала очікуваних емоцій. Натомість більшість громадян відчували фальш і нещирість нових обрядів і свят, – констатує автор.

Зазначимо, що кожний структурний складник і монографія в цілому завершуються чіткими висновками. У прикінцевих висновках відбито результати реалізації Ю. О. Кагановим дослідницьких завдань. Він розкриває технології й алгоритми партійно-державної верхівки радянської влади з конструювання «радянської людини» в українському суспільстві. Автору вдалося збалансовано показати взаємодію вертикалі «союзний центр – республіка», водночас виділивши національно-культурні та ментальні особливості українських рефлексій.

Ю. О. Каганов фундаментально опрацював великий і різноманітний історіографічний, архівний, ілюстративний матеріал, що дало змогу раціонально збалансувати теоретичні положення й висновки та фактологічний масив. Особливо відзначимо зібраний автором усноісторичний архів, матеріали якого суттєво поглибили дослідження проблеми. Аналіз історіографії та джерел свідчать про сформованість фахових і дослідницьких компетентностей автора. Відзначимо високу поліграфічну якість рецензованої монографії, вдало підібраний ілюстративний матеріал з глибоким смисловим навантаженням. Засобами плакатів, гасел, автентичних фотографій розкривається радянська естетика повсякденної взаємодії держави і людини.

Поза всяким сумнівом монографія Ю. О. Каганова «Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія» має практичне значення. Її основні ідеї сприятимуть генеруванню нових напрямів і аспектів досліджень історії України радянської доби, а положення і висновки дослідження, сподіваємося, знайдуть відображення у навчальній літературі, отримають позитивний резонанс у науковому середовищі.